

İMAM HATİP LİSELERİNDE BAŞÖRTÜSÜ SORUNU ÜZERİNE BİR KARAR İNCELEMESİ

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Köse ve Diğer 93 Başvurucu Kararı

Ar. Gör. Aslı TOPUKCU*

GİRİŞ

Bireylerin çeşitli düşünce ve inançlara sahip olmasını ve bunlara ilişkin gereklerin dışavurumunu da içeren inanç özgürlüğü hakkı, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin pek çok içtihadında belirtildiği gibi, farklı düşünce ve inançların bir arada var olmasını sağlayan demokratik ve çoğulcu bir toplumun temel unsurlarından biridir¹. İnanç özgürlüğünün ve dolayısıyla demokratik ve çoğulcu toplum düzeninin korunması açısından devletler, bireyleri dinsel baskılara karşı koruma ve farklı inanç ve düşüncelere karşı tarafsız olma yükümlülüğü altındadır².

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü kavramlarını kapsayan inanç özgürlüğü hakkı, uluslararası ve bölgesel nitelikte pek çok insan hakları sözleşmesiyle koruma altına alınmıştır. Uluslararası düzenlemelere örnek olarak Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 18. maddesi; bölgesel düzenlemelere örnek olarak ise Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. maddesi, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 12. maddesi ve Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın 8. maddesi verilebilir. Bu düzenlemelerde aynı zamanda sınırlama ölçütlerine de yer verildiği görülmektedir. Bu bağlamda inanç özgürlüğü hakkı mutlak bir hak değildir ve bu hakkın sınırlama koşullarına uygun olarak sınırlandırılması söz konusu olabilir.

Bu çalışmada inanç özgürlüğü hakkı, Türkiye'deki imam hatip liseleri eksekinde ele alınmaktadır. Bu bağlamda öncelikle, genel olarak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatlarında başörtüsü sorunu incelenecektir. Ardından, ortaöğretim düzeyinde eğitim kurumları olan imam hatip okullarında başörtüsünün kullanılması, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Köse ve Diğer 93 Başvurucu kararı kapsamında ele alınacaktır.

* Ar. Gör., Kadir Has Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı.

¹ Michele de Salvia, **Compendium de la CEDH (Les Principes Directeurs de la Jurisprudence Relative à la Convention Européenne des Droits de l'Homme Vol. I, Jurisprudence 1960 à 2002)**, Strasbourg, N.P. Engel, 2003, s. 465; Philip Leach, **Taking a Case to the European Court of Human Rights**, New York, Oxford University Press, 2005, s. 316; Berke Özenç, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İnanç Özgürlüğü**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006, s. 10; Frédéric Sudre vd, **Les Grands Arrêts de la Cour Européenne des Droits de l'Homme**, Paris, PUF, 2009, s. 572.

² Rıza Türmen, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Laiklik ve Demokrasi", **Ali Ülkü Azrak 75. Yaş Armağanı**, Yayına Hazırlayanlar: Şebnem Sayhan-Yücel Karlıklı, İstanbul, Çizgi Basım Yayın, 2008, s. 417.

I. AVRUPA İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMESİ'NDE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ HAKKI

A. Genel Olarak

İnanç özgürlüğü hakkı, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. maddesinde "Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü" başlığı altında düzenlenmektedir. Bunun yanı sıra 14. maddede dini ayrımcılığa yönelik yasak ve Sözleşme'nin 1 No.lu Protokolü'nün 2. maddesinde anne-babanın dini ve felsefi inançlarına saygı açısından eğitim hakkı yer almaktadır.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. maddesi aşağıdaki gibidir;

"Madde 9 – Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü"

1. Her kişi, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkına sahiptir; bu hak dinini ya da inancını değiştirme özgürlüğünü ve ister tek başına isterse de başkalarıyla birlikte, topluluk içinde, aleni ya da gizli olarak, ibadet etmek, öğretmek, uygulamak ve ayin yapmak şeklinde dinini ya da inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.
2. Bir kimsenin dinini ya da inancını açıklama özgürlüğü ancak, kamu emniyeti için, kamu düzeninin, sağlığın ya da ahlakın yahut başkalarının haklarının ve özgürlüklerinin korunması için, yasanın öngördüğü ve bir demokratik toplumda gerekli olan sınırlamalara tabi tutulabilecektir³.

9. maddenin ilk fıkrasında inanç özgürlüğü hakkının kapsamı belirtilmektedir. Burada inancın düşünce, vicdan ve din kavramlarını kapsayan ve bunların üstünde bir kavram olarak ortaya konulduğu görülmektedir⁴. Aslında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, inanç ya da din kavramlarına net bir tanım getirmemektedir ve bunu kendi yetkisini aşan bir durum olarak değerlendirmektedir⁵. Bununla birlikte Mahkeme içtihatlarında bir görüşün inanç olarak nitelendirilebilmesi için ikna edici olması, ciddi olması, tutarlı olması ve önemli olması gerektiği ifade edilmektedir⁶. Bu bağlamda her görüşün inanç olarak kabul edilmesi ve 9. maddenin korumasından yararlanabilmesi mümkün değildir⁷. Örneğin, Pretty/Birleşik Krallık başvurusunda, Diane Pretty tedavi edilmesi mümkün olmayan ve tek başına intihar edememesine sebep olan bir hastalıktan muzdariptir. Kocasının intihar etmesinde kendisine yardım etmesini isteyen; fakat bu olasılıkta kocasının kovuşturulmayacağı taahhüdü isteyen başvuru, bu taahhüdün kendisine verilmemesinin, inancını açığa vurma

³ Mehmet Semih Gemalmaz, **İnsan Hakları Belgeleri Cilt I.**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2003, s. 42.

⁴ Akif Emre Öktem, **Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü**, İstanbul, Liberte Yayınları, 2002, s. 107-108.

⁵ Jean-Loup Charrier, **Code de la Convention Européenne des Droits de l'Homme**, Paris, Lexis Nexis, 2005, s. 180.

⁶ Mehmet Semih Gemalmaz, **Türk Kıyafet Hukuku ve Türban, Tarihçe-İdeoloji-Mevzuat-İçtihat-Siyaset**, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2005, s. 1281; Campbell ve Cosans/Birleşik Krallık, Başvuru No: 7511/76-7743/76, 25 Şubat 1982, par. 36.

⁷ Durmuş Tezcan-Mustafa Ruhan Erdem-Oğuz Sancakdar, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu**, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2004, s. 418, Clare Ovey-Robin White, **The European Convention on Human Rights**, New York, Oxford University Press, 2006, s. 302.

özgürlüğüne aykırı olduğunu iddia etmektedir. Mahkeme ise başvuru talebinin; ibadet, eğitim ya da uygulamada olduğu gibi bir din veya inancın açığa vurulması sayılamayacağı yönünde karar vermiştir⁸.

9. maddenin ilk fıkrası; düşünce özgürlüğünü, din özgürlüğünü, vicdan özgürlüğünü, dinini ve inancını değiştirme özgürlüğünü ve inancını açığa vurma özgürlüğünü güvence altına almaktadır. Dinini ve inancını açığa vurma bağlamında ise ibadet etme, dini öğretme, dini yayma, uygulama ve ayin yapma anlaşılmaktadır⁹.

9. maddenin ikinci fıkrasında inanç özgürlüğü hakkının sınırlama ölçütleri yer almaktadır. İnanç özgürlüğü hakkının sınırlandırılması konusunda ikinci fıkranın Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatları çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Buna göre, Mahkeme'nin 9. maddenin kapsamı açısından üçlü bir ayrıma gittiği ve sınırlandırma bakımından da bu ayrımın belirleyici olduğu görülmektedir. Herhangi bir inanca sahip olma veya olmama özgürlüğünü kapsayan *forum internum*, devletin müdahale edemeyeceği sert çekirdekli bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Dini ve inancı açığa vurma özgürlüğünü kapsayan *forum externum* alanında ise 9. maddenin ikinci fıkrasında yer alan sınırlama ölçütlerine uygun olarak sınırlandırma yapılması mümkündür¹⁰. Üçüncü olarak, bir dinin genel kabul görmüş uygulamalarını oluşturmayan; ancak dini amaçlardan kaynaklanan davranışlar söz konusudur. Bununla birlikte bu davranışlar Sözleşme'nin 9. maddesinin korumasının dışındadır¹¹.

9. maddenin ikinci fıkrasındaki sınırlandırma ölçütleri, birden çok dinin ya da inancın birlikte var olduğu demokratik bir toplumda herkesin inancına koruma sağlayabilmek için yalnızca *forum externum* alanını, dolayısıyla dini veya inancı açığa vurma özgürlüğünü hedef almaktadır. Bu bağlamda 9. maddenin ikinci fıkrası 8, 10 ve 11. maddelerin sınırlandırılmasından ayrılmaktadır ve *forum internum - forum externum* ayırımına dikkat çekilmektedir¹².

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Yehova Şahitliği ile ilgili Kokkinakis/Yunanistan kararı 9. maddenin yorumlanması bakımından önemli bir içtihatır. Mahkeme kararda, *forum internum - forum externum* ayırımını dile getirmekte ve sınırlamanın ancak din ve inancın açığa vurulması alanında, bir diğer deyişle *forum externum* bağlamında yapılabileceğine dikkat çekmektedir¹³. Ayrıca Kokkinakis kararında Mahkeme'nin belirttiği bir diğer önemli nokta; bireylerin çeşitli inançlara sahip olmasının geniş yorumlanması gerektiği ve yalnızca inanç sahibi olanların değil, belli bir inancı olmayanların, kuşkucuların ve agnostiklerin de

⁸ Pretty/Birleşik Krallık, Başvuru No: 2346/02, 29 Nisan 2002, par. 82.

⁹ Gemalmaz, a.g.e., s. 1278.

¹⁰ Jean-François Renucci, *Traité de Droit Européen des Droits de l'Homme*, Paris, L.G.D.J., 2007, s. 193; Frédéric Sudre, *La Convention Européenne des Droits de l'Homme*, Paris, PUF, 2008, s. 109-110.

¹¹ Türmen, a.g.e., s. 421.

¹² Frédéric Sudre vd., *Les Grands Arrêts de la Cour Européenne des Droits de l'Homme*, Paris, PUF, 2009, s. 573.

¹³ Leach, a.g.e., s. 320; Kokkinakis/Yunanistan, Başvuru No: 14307/88, 25.05.1993, par. 33.

inanç özgürlüğü hakkında yararlanması gerektiğidir¹⁴. Bir diğer ifadeyle, inanç özgürlüğü yalnızca inananların ve dindarların değil, herhangi bir inanç taşımayanların da özgürlüğüdür. Bu bağlamda inanan veya inanmayan herkesin dinsel uygulamalara zorlanmama hakkı bulunmaktadır¹⁵.

Mahkeme içtihatları değerlendirildiğinde, dini veya inancı açığa vurma özgürlüğünün sınırlanması konusunda Sözleşme organlarının taraf devletlere geniş bir takdir marjı tanıdığını söylemek mümkündür¹⁶. Sözleşme'ye taraf devletler, dini inançlar veya düşünceler karşısında tarafsız olma yükümlülüğü altındadır. Devletin belli bir inanca üstünlük tanınması veya herhangi bir inancın benimsetilmesine yönelik tasarruflarda bulunması Sözleşme'nin 9. maddesine aykırılık oluşturmaktadır¹⁷.

B. İnanç Özgürlüğü Hakkı ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihatları Çerçevesinde Başörtüsü Sorunu

İnanç özgürlüğü hakkı bağlamında başörtüsü sorunu, Türkiye'de ve bazı Avrupa ülkelerinde birçok mahkeme kararına konu olmuş bir meseledir. Eğitim kurumlarında başörtüsünün yasaklanmasının Müslüman nüfusa sahip Fransa, İsviçre gibi Avrupa ülkelerinin ulusal mahkemeleri tarafından hukuka uygun bulunduğu görülmektedir¹⁸. Ayrıca Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin de konuyla ilgili pek çok içtihadı bulunmaktadır.

Leyla Şahin kararı Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin içtihatları içinde son yıllarda ön plana çıkan bir karardır ve Mahkeme'nin yaklaşımını kesin olarak ortaya koymaktadır. Bu karar, Türkiye'ye karşı açılmış 9. maddeye ilişkin davalarda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin ve Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'nun daha önce verdiği kararlarının teyidi niteliğindedir¹⁹. Leyla Şahin kararında; Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'nun Karar/Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin, başkalarının hak ve özgürlüklerinin ve kamu düzeninin korunması nedeniyle, sınırlandırmanın Sözleşme'nin 9. maddesini ihlal etmediğine yönelik kararı tekrar edilmiştir.²¹ Mahkeme, başörtüsünün dini bir sembol olduğunu ve kullananlar tarafından dini bir zorunluluk olarak algılandığını, bu nedenle başörtüsü takmayanlar üzerinde

¹⁴ Leach, *a.g.e.*, s. 316; Sudre vd., *a.g.e.*, s. 572; Kokkinakis/Yunanistan, par. 31; Buscarini ve Diğerleri/San Marino, Başvuru No: 24645/94, 18 Şubat 1999, par. 34.

¹⁵ Bülent Tanör, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, 3. bs., İstanbul, BDS Yayınları, 1994, s. 45.

¹⁶ Ovey-White, *a.g.e.*, s. 301.

¹⁷ Ömer Anayurt, *Avrupa İnsan Hakları Hukukunda Kişisel Başvuru Yolu*, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2004, s. 119.

¹⁸ Bülent Tanör, "İnanç ve Din Özgürlüğü", *İnsan Hakları*, Editör: Korkut Tankuter, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 104. Burada genel olarak başörtüsünün yasaklanması konusunda Fransız Anayasa Konseyi'nin yakın tarihli bir kararı örnek verilebilir. Anayasa Konseyi, kamusal alanda yüzün örtülmesini yasaklayan kanunun Anayasa'ya uygun olduğu yönünde karar vermiştir. Bkz.; Karar No: 2010-613 DC, 07.10.2010, (Çevrimiçi) <http://www.conseil-constitutionnel.fr/>, Son Yararlanma Tarihi: 24.05.2011.

¹⁹ Gemalmaz, *a.g.e.*, s. 1290.

²⁰ Karar/Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Başvuru No: 16278/90, 03.05.1993.

²¹ Türmen, *a.g.e.*, s. 422.

bir baskının söz konusu olabileceğini belirtmektedir²². Burada söz konusu olan sınırlandırma ölçütü, başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunmasıdır.

Mahkeme, laikliğin korunmasının Sözleşme’de korunan değerlerle uyumlu olduğunu belirterek Türkiye’deki demokratik düzenin korunması açısından laikliğin önemine dikkat çekmiştir²³. Aynı şekilde, okullarda başörtüsüne izin verilmesinin devletin tarafsızlığı ilkesine zarar vereceği belirtilmektedir²⁴. Ayrıca üniversitede başörtüsüne getirilen yasağın demokratik bir toplumun gereklerini karşıladığını belirterek Sözleşme’nin ihlal edilmediği sonucuna varmıştır.

İnanç özgürlüğü hakkı çerçevesinde başörtüsüne yönelik mahkeme kararları incelendiğinde, gerek ulusal mahkemelerin kararlarının gerekse Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarının çıkış noktasını laiklik vurgusunun oluşturduğu görülmektedir. Bu bağlamda laik eğitim kurumlarında dinsel simgelerin yer almaması gerektiği ifade edilmektedir ve bu gibi simgelerin sergilenmesinin başkaları üzerinde doğuracağı baskıya dikkat çekilmektedir²⁵.

II. KÖSE VE DİĞER 93 BAŞVURUCU/TÜRKİYE²⁶ KARARININ BAŞÖRTÜSÜ VE İMAM HATİP LİSELERİ SORUNU ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

Köse ve Diğer 93 Başvurucu kararında başvuruçular, İstanbul’da Eyüp, Tuzla, Pendik ve Kadıköy İmam Hatip Liseleri’nin öğrencileri ile bu öğrencilerin ebeveynleridir. Başvuruçular, öğrencilerin çoğunun başörtülü olarak gördükleri fotoğraflarını sunarak imam hatip liselerine kayıt olduklarını ve dini inançlarına uygun olarak öğrenimlerine başörtüsüyle devam ettiklerini belirtmektedir. Bununla birlikte, 26 Şubat 2002 tarihinden itibaren başörtülü öğrencilerin okula giremediğini ifade etmektedirler. Bu önlemler İstanbul Valiliği’nin 12 Şubat 2002 tarihli yazısından sonra uygulamaya konmuştur. Yazıda, öğrencilerin imam hatip liselerine başörtüsüyle giremeyecekleri, yalnızca Kuran derslerinde başlarını örtebilecekleri belirtilmektedir. Ayrıca okul idaresinin kuralları titizlikle uygulamasının önemine dikkat çekilerek kurallara uymayanlar hakkında disiplin soruşturması başlatılacağı belirtilmektedir. İdare tarafından alınan önlemler üzerine başvuruçular, Sözleşme’nin 9. maddesinin ve 1 No.lu Protokol’ün 2. maddesinin ihlal edildiği iddiasıyla Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne başvurmuşlardır.

²² Leyla Şahin/Türkiye, Başvuru No: 44774/98, 10.11.2005, par. 111.

²³ Leyla Şahin/Türkiye, par. 114.

²⁴ Pieter van Dijk vd., **Theory and Practice of the European Convention on Human Rights**, Oxford, Intersentia, 2006, s. 770.

²⁵ Tanör, **a.g.e.**, s. 104.

²⁶ Köse ve Diğer 93 Başvurucu/Türkiye, Başvuru No: 26625/02, 24.01.2006. Kararın Türkçe çevirisi için bkz.; “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin 24.01.2006 Tarihli Köse ve Diğer 93 Başvurucu Kararının Türkçe Çevirisi”, Çeviren: Aslı Topukcu, **Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2010/2, İstanbul, 2010, s. 201-220.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Köse ve Diğer 93 Başvurucu kararı değerlendirilirken başörtüsü sorunu, imam hatip liseleri sorunu ve bunların inanç özgürlüğü hakkına etkileri çerçevesinde bir inceleme yapılmalıdır.

A. Başörtüsü Sorunu

Köse ve Diğer 93 Başvurucu kararında başvurucular imam hatip lisesi öğrencilerinin okullara başörtüsüyle girememesinden dolayı Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. maddesinin ve 1 No.lu Protokol'ün 2. maddesinin ihlal edildiği iddiasıyla Mahkeme'ye başvurmuştur.

Mahkeme öncelikle başörtüsü ile ilgili iç hukuktaki yasal düzenleme ve ulusal mahkeme içtihatlarını ele almıştır. Buna göre, başta Anayasa'nın 24. maddesinde yer alan inanç özgürlüğüne ilişkin düzenleme olmak üzere Milli Eğitim Temel Kanunu'nun 12. maddesine ve kılık kıyafet ve disiplin yönetmeliklerindeki ilgili maddelere yer vermiştir. 22 Temmuz 1981 tarihli Milli Eğitim Bakanlığı'na ve Diğer Bakanlıklara Bağlı Okullardaki Personel ve Öğrencilerin Kılık Kıyafet Yönetmeliği'nin 11. ve 12. maddeleri öğrencilerin kılık kıyafetini düzenlemektedir.

Köse ve Diğer 93 Başvurucu kararı açısından özellikle lise ve dengi okullarda öğrencilerin kılık kıyafetini düzenleyen 12. maddenin son cümlesi önem taşımaktadır. Bu maddeye göre, imam hatip liselerinde kız öğrenciler yalnızca Kuran derslerinde başlarını örtebileceklerdir.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararda, Anayasa Mahkemesi'nin başörtüsüyle ilgili içtihadına yer vermiştir. Anayasa Mahkemesi'nin 7 Mart 1989 tarihli kararına²⁷ göndermede bulunarak, Anayasa'da yer alan laiklik ilkesine aykırı olmasından ötürü yükseköğretim kurumlarında dini bir simge olan başörtüsüne izin veren yasa hükmünün iptal edildiği belirtilmektedir. Anayasa Mahkemesi bu kararda belirgin bir dinsel simge olarak kabul ettiği başörtüsünün öğrenciler arasında çoğulculuğu bozacağını; din, inanç ve düşünce ayrımcılığına neden olabileceğini belirtmektedir.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ulusal hukuktaki düzenlemeleri ve mahkeme içtihatlarını açıkladıktan sonra başvurucuların Sözleşme'nin ihlalini oluşturduğunu iddia ettikleri şikayetlerini ayrı ayrı incelemiştir.

1. Eğitim Hakkı Açısından

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Ek 1 No.lu Protokol'ün 2. maddesi eğitim hakkı başlığını taşımaktadır. İnanç özgürlüğü bakımından din eğitimi özel bir yere sahiptir ve ilgili maddenin özellikle ikinci cümlesi bu açıdan önem taşımaktadır²⁸. Madde, demokratik toplumun korunması için eğitimde çoğulculuğun

²⁷ AYM Kararı, E: 1989/1, K: 1898/12, 07.03.1989. Kararın tam metni için bkz., (Çevrimiçi) http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=karar&id=855&content= Son Yararlanma Tarihi: 2.10.2010.

²⁸ Ovey-White, a.g.e., s. 301.

sağlanmasını amaçlamaktadır²⁹. Bu bağlamda, 1 No.lu Protokol'ün 2. maddesine göre;

“Hiç kimse eğitim hakkından yoksun bırakılamayacaktır. Devlet, eğitim ve öğretim ile ilgili olarak üstlendiği herhangi bir görevin yerine getirilmesinde, anne-babanın bu eğitim ve öğretimin kendi dinsel ya da felsefi inançlarına uygun nitelikte olmasını temin etme hakkına saygı gösterecektir”³⁰.

1 No.lu Protokol'ün 2. maddesi anne-babaların, çocuklarına dini ve felsefi inançlarıyla uyumlu bir eğitim sağlama hakkını garanti altına almaktadır. Her türlü eğitim kurumunu ve öğretim metodunu kapsamaması bakımından ilgili maddenin uygulama alanı son derece geniştir. Bununla birlikte, 2. maddede yer alan bu hak ebeveynlerin inançlarına uygun eğitimi mutlak olarak taahhüt etmemekle birlikte inançlara saygı hakkını garanti altına almaktadır. Bu bağlamda 2. maddede yer alan hak mutlak bir hak değildir ve sınırlanabilir³¹.

Başvurucular, imam hatip liselerinde başörtüsünün yasaklanmasının; eğitime başörtüsüyle devam etmek isteyen kız öğrencilerin okula girmesine engel olduğunu ve bu öğrencilerin eğitim hakkından yoksun kaldığını iddia etmektedir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararda, 1 No.lu Protokol'de öngörülen eğitim hakkının ayırım gözetilmeden herkese tanındığını; ancak bu hakkın mutlak olmadığını ve bazı sınırlamalara tabi tutulabileceğini belirtmiştir. Bu durumda Mahkeme, öğrencilerin ve ebeveynlerinin kayıt sırasında kılık kıyafet yönetmeliğinden haberdar edildiğini ve alınan önlemlerin başvurucular tarafından öngörülebilir olduğunu ifade etmiştir.

Bunun yanı sıra, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, ulusal otoritelerin imam hatip liselerinde başörtüsünü yasaklamasına ilişkin değerlendirmesinde bu sınırlamaların orantılı olup olmadığını incelemiştir. Bu bağlamda, ayırım yapmaksızın Türkiye'deki bütün ortaöğretim kurumlarını kapsayan kılık kıyafeti düzenleyici kuralların varlığına ve bunlara uyulmasının zorunluluğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca eğitim kurumlarındaki kuralların dini inançlardan bağımsız olarak tüm öğrencilere uygulanan genel düzenleyici kurallar olduğunu ve baskıya maruz kalma riski olan gençlere karşı ortaöğretimin tarafsızlığının korunmasına hizmet ettiğini belirtmektedir. Bununla bağlantılı olarak Mahkeme, eğitim konusundaki yönetmeliklerin toplumun ihtiyaçlarına, zamana ve mekana göre değişebildiğini ve bu konuda devletlerin takdir marjına sahip olduğunu ifade etmektedir³². Sonuç olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, sınırlandırmanın ortaöğretimin tarafsızlığının sağlanması bakımından başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunmasıyla orantılı olduğu sonucuna varmıştır.

²⁹ Sudre vd., **a.g.e.**, s. 599.

³⁰ Mehmet Semih Gemalmaz, **İnsan Hakları Belgeleri Cilt I**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2003, s. 124.

³¹ Renucci, **a.g.e.**, s. 205.

³² Bu görüşün ayrıntılı olarak ifade edildiği bir karar için bkz. Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen/ Danimarka, Başvuru No: 5095/71, 5920/72, 5926/72, 07.12.1976, par. 53.

1 No.lu Protokol'ün 2. maddesinin ikinci cümlesinde devletin, eğitim ve öğretim ile ilgili olarak üstlendiği herhangi bir görevin yerine getirilmesinde, anne-babanın bu eğitim ve öğretimin kendi dinsel ya da felsefi inançlarına uygun nitelikte olmasını temin etme hakkına saygı göstereceği düzenlenmektedir. Başvurucular, eğitim hakkının yanı sıra anne-babanın çocuğuna kendi dini ve felsefi inançlarına uygun olarak eğitim görmesini temin etme hakkının da ihlal edildiğini ileri sürmektedir. Başvuruculardan imam hatip lisesi öğrencilerinin ebeveynleri, dini inançlarına uygun eğitim veren kuruluşlar olduğunu düşünerek çocuklarını imam hatip liselerine kaydettirdiklerini; ancak kız öğrencilerin başörtüsüyle eğitim almasını engelleyen önlemlerin buna engel olduğunu belirtmektedir. Başvurucular yalnızca Kuran derslerinde başörtüsü takılabilmesinin bir istisna olmaktan çıkarılmasını ve dini inançlarıyla uyumlu olarak başörtüsüyle eğitimlerine devam etmek istemektedir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, ebeveynlerin kayıt aşamasında okul kurallarıyla ilgili bilgilendirildiğini ve bu kuralları kabul ederek kayıt yaptırdıklarını belirterek, öğrencilerin Kuran dersleri dışında başlarının açık olması zorunluluğunun başvurucuları ebeveynlerin dini ve felsefi inançlarına göre çocuğunu eğitime hakkından yoksun bırakmadığını ifade etmiştir. Ayrıca imam hatip liselerinin dini okullar olmadığını, laik eğitim düzeninin bir parçası olduğunu belirterek bu gibi kamu kurumlarını yaratan devletin, dini çoğulculuğu garantileyen tarafsız bir hakem rolünde olması gerektiğini belirtmiştir. Sonuç olarak Mahkeme, 1 No.lu Protokol'ün 2. maddesinin ihlal edilmediğine karar vermiştir.

2. İnanç Özgürlüğü Hakkı Açısından

Başvurucular 1 No.lu Protokol'ün 2. maddesinin yanı sıra Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. maddesinin de ihlal edildiğini iddia etmektedir. Mahkeme öncelikle Sözleşme'nin 9. maddesinde yer alan din özgürlüğünün kapsamını belirterek 9. maddenin bir din ya da inancın zorunlu kıldığı şekilde davranma hakkını her zaman garanti etmediğini ifade etmektedir³³. Bu bağlamda Mahkeme, bütün öğrencilerin okul üniforması giymesini ve başlarının açık olmasını düzenleyen kuralın genel düzenleyici bir kural olduğu ve ayrımcılık yapmadan tüm öğrencilere uygulandığı göz önüne alınarak Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edilmediğine ve başvurucuların iddiasının açıkça dayanaktan yoksun olduğuna karar vermiştir.

B. İmam Hatip Liseleri Sorunu

Köse ve Diğer 93 Başvurucu kararında ortaya konulan temel hukuki sorun başörtüsü meselesi çerçevesinde inanç özgürlüğüyle ilgilidir. Başvurucular ulusal otoritelerin aksi yöndeki düzenlemelerine karşın eğitimlerine başörtüsüyle devam etmek istedikleri gerekçesiyle Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvurmuşlardır. Bununla birlikte başvurucuların imam hatip lisesi öğrencileri olmaları, bu kararın Türkiye ile ilgili başörtüsüne ilişkin verilmiş diğer kararlardan ayırt edilmesini gerektirmektedir. Türkiye ile ilgili verilmiş başörtüsüne ilişkin çoğu

³³ Mahkeme'nin aynı görüşü tekrarladığı bir başka karar için bkz. Leyla Şahin/Türkiye, par. 105, 212.

kararda başvurucular başörtüsüyle eğitim almak isteyen üniversite öğrencileridir; ancak bu kararda başvurucular, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin tanımıyla “dini eğilimli resmi ortaöğretim kurumları” olan imam hatip liseleri öğrencileri ve bu öğrencilerin ebeveynleridir.

Mahkeme kararında, başvuruda ele alınan temel hukuki soruna uygun olarak başörtüsüne ilişkin geniş bir değerlendirmede bulunulmuştur. Bununla birlikte sınırlı olarak da olsa imam hatip liselerinin statüsüne ilişkin açıklamalara da yer verilmiştir. Bu nedenle öncelikle, imam hatip liselerinin tarihsel gelişimine ve inanç özgürlüğü çerçevesinde yerine ilişkin kısa bir bilgi verdikten sonra Mahkeme'nin kararına bu okulların statüsünün özel bir etkisi olup olmadığına ilişkin bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır.

İlk olarak 1924 yılında açılan imam hatip okulları o dönemde bu okullara ilgi gösterilmemesinden ve öğrenci azlığından dolayı 1930 yılında kapatılmıştır ve 1951 yılında tekrar açılana kadar bu okullar kapalı kalmıştır. İmam hatip okullarının kapalı olduğu yıllar boyunca bu okullar bir süre ortaokullara bağlı sınıflar şeklinde faaliyet göstermiş, ardından 1949 yılında imam hatip kursları açılmış ve 1951’de tekrar imam hatip okulları olarak faaliyete başlamıştır. 1951 yılında meslek kültürü yanında, aynı düzeydeki okullara denk genel kültür veren orta dereceli kurumlar olarak kurulan imam hatip okulları, 1973 tarihli Milli Eğitim Temel Kanunu ile lise adını almış ve 12 Eylül rejimi döneminde de bu okulları bitirenlere üniversiteye gitme hakkını tanıyan yasal düzenleme yapılmıştır³⁴. Zaman içinde imam hatip okullarının sayısı artmış, kız öğrencilerin de bu okullara alınması gibi uygulamalarla bu okullar laik öğretim veren okullara alternatif hale gelmiştir. Bununla birlikte, zorunlu eğitimin sekiz yıla çıkarılmasıyla imam hatip okullarının orta kısımları kapanarak yalnızca lise kısımları faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu gelişmenin ardından imam hatip liselerine talep azalmıştır³⁵.

1970’li yıllarda ülke genelinde sayıları yetmiş ikiyi bulan imam hatip okulları, 1980’de üç yüz yetmiş dört, 1997’de ise beş yüz altmış bir sayısına ulaşmıştır. Bu okullardan mezun olan dini eğitim almış öğrencilerin büyük çoğunluğu imam veya hatip olmak yerine özellikle siyaset bilimi ve kamu yönetimi gibi genel disiplinlerde yükseköğrenim görmeyi tercih etmişlerdir³⁶.

³⁴ Türkiye’de İmam hatip liselerinin kurulması ve işleyişi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Howard A. Reed, “Turkey’s New Imam-Hatip Schools”, Die Welt des Islams, New Series, Vol. 4, Issue 2/3 (1955), pp. 151-154; Gemalmaz, a.g.e., s. 104-106; İrfan Bozan, **Devlet ile Toplum Arasında Bir Okul: İmam Hatip Liseleri-Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı**, İstanbul, TESEV Yayınları, 2007, s. 11-17.

³⁵ Tanör, a.g.e., s. 102.

³⁶ Dov Waxman, “Islam and Turkish National Identity: A Reappraisal”, The Turkish Yearbook of International Relations, Vol: XXX., 2000, s. 14-15; 1998-2002 yılları arasında imam hatip lisesi mezunlarının yerleştikleri lisans programları için bkz.; Mehmet Gündem, “İmam Hatip Liselerinin Dünü Bugünü Yarını Yazı Dizisi 1 - İlahiyat Değil, Hukuk İstiyorlar”, **Milliyet Gazetesi**, 02.05.2004, (Çevrimiçi) <http://www.milliyet.com.tr/2004/05/02/guncel/agun.html>, Son Yararlanma Tarihi: 20.06.2011.

Tanör'ün ifadesiyle, imam hatip liseleri tıpkı Diyanet İşleri Başkanlığı ve zorunlu din dersleri gibi Türkiye'de devletin din öğreticisi ve yayıcısı olma rolünün araçlarından biridir³⁷. Bu durum, inanç özgürlüğünün temellerinden birini oluşturan, devletin ayırım yapmaksızın tüm inançlara eşit mesafede durması ilkesine ters düşmektedir. İmam hatip liseleri laiklik ilkesi açısından ve özellikle laik öğretim birliğine aykırı olması bakımından eleştirilmiştir³⁸. Ayrıca bu okulların İslam dininin yalnızca belli bir mezhebini esas alarak din adamı yetiştirmesi de laiklik ilkesine ve inanç özgürlüğüne aykırı bir durum oluşturmaktadır.

İmam hatip liselerinin yukarıda açıklanan tarihsel gelişimlerini ve özelliklerini göz önünde bulundurarak bu okulların statüsünün Köse ve Diğer 93 Başvurucu kararına yansımalarını da görmek mümkündür. Kararda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, anne-babaların çocuklarını sadece geleceğin dini kadrolarında yer almaları için değil, aynı zamanda iyi bir dini eğitim alarak genel disiplinlerde yükseköğrenim görmeleri için bu okullara gönderdiklerinin anlaşıldığını belirtmektedir. Bu nedenle imam hatip liselerinin meslek lisesi olma amacından saparak dini eğilimli genel ortaöğretim kurumlarına dönüşme tehlikesine dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda 2009 yılında değişen Milli Eğitim Bakanlığı İmam Hatip Liseleri Yönetmeliği'nin "İmam Hatip Liselerinin Amacı" başlığını taşıyan 6. maddesinin e fıkrasında, bu okulların amaçlarından birisi olarak; öğrencilerin ilgi, istek, yetenek ve başarılarına göre hem mesleğe, hem de yükseköğretim programlarına hazırlanmalarının öngörüldüğünü de hatırlatmak gerekir³⁹.

Mahkeme, başvuruçuların çocuklarını genel disiplinlerde de eğitimlerine devam etmek üzere imam hatip okullarına gönderdiklerini ve bu okullarda verilen İslam teolojisi eğitiminin içeriğini tartışmadıklarını, yalnızca kız öğrencilerin dini ve felsefi inançlarına uygun olarak başörtüsüyle öğrenim görmelerini talep ettiklerini belirterek, imam hatip liselerinin statüsü ve uygulanan eğitim programı üzerine derinlemesine bir tartışmaya girmemiştir.

Başvuruçuların Sözleşme'nin 9. maddesinin ve 1 No.lu Protokol'ün 2. maddesinin ihlal edildiği iddiası karşısında, bu iddiaların açıkça dayanaktan yoksun olduğuna ve reddedilmesine karar veren Mahkeme, imam hatip liselerinin laik eğitim sistemi içinde yer alan okullar olduğunu ve burada uygulanan kılık kıyafet kurallarının ayırım yapmaksızın tüm öğrencilere uygulanan genel düzenleyici kurallar olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda Mahkeme'nin kararında imam hatip liselerinin İslam teolojisinin ağırlıklı olarak öğretildiği okullar olmasının genel içtihadını değiştirmesi yönünde bir etkisi olmadığı görülmektedir. Kararda özellikle eğitim sisteminin laik olması ve kılık kıyafete yönelik sınırlamanın tüm öğrencilere uygulanması üzerinde durulmuştur ve sınırlandırmanın Sözleşme'yle uyumlu olduğu yönünde karar verilmiştir.

³⁷ Bülent Tanör, **Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri**, TÜSİAD, (Çevrimiçi) <http://www.tusiad.org/bilgi-merkezi/raporlar/turkiyede-demokratikleşme-perspektifleri/>, s. 108, Son Yararlanma Tarihi: 22.06.2011.

³⁸ A.e., s. 109.

³⁹ Milli Eğitim Bakanlığı İmam Hatip Liseleri Yönetmeliği'nin tam metni için bkz.; (Çevrimiçi) [http://mevzuat.basbakanlik.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.13273&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=imam hatip](http://mevzuat.basbakanlik.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.13273&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=imam%20hatip), Son Yararlanma Tarihi: 5.10.2010.

SONUÇ

Türkiye, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne 1954 yılından beri taraf olmasına karşın, Sözleşme'nin gereklerini tam anlamıyla yerine getirdiği söylenemez. Bu bağlamda, inanç özgürlüğü en problemlili alanlardan birini oluşturmaktadır ve özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı, başörtüsü, din derslerinin zorunlu olması, nüfus cüzdanında din hanesinin yer alması gibi sorunlar ön plana çıkmaktadır. Özellikle başörtüsü sorunuyla ilgili Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne yapılmış pek çok başvuru bulunmaktadır. Bununla birlikte Köse ve Diğer 93 Başvurucu kararının başörtüsüyle ilgili yapılmış diğer başvurulardan ayırt edici bir yönü mevcuttur; başvurucular imam hatip liseleri öğrencileri ve onların ebeveynleridir. Bu karar, Türkiye'de inanç özgürlüğü ile ilgili temel sorunlardan başörtüsü sorununun, imam hatip liseleri bağlamında değerlendirilmesi bakımından önem taşımaktadır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin başörtüsüne ilişkin yerleşik içtihadı bu başvuruda da değişmemiştir. Mahkeme, başkalarının haklarının ve kamu düzeninin korunması nedeniyle yapılan sınırlandırmanın Sözleşme'nin ihlalini oluşturmadığı sonucuna varmıştır.

Köse ve Diğer 93 Başvurucu kararında başvurucuların imam hatip lisesi öğrencileri olması, ülkemizde inanç özgürlüğü alanında başka bir problem olan imam hatip liseleri sorununa işaret etmektedir. Mahkeme kararda, imam hatip liselerinin Türkiye'deki rolüne ve bu okullarda okuyan öğrencilerin ve bu öğrencilerin velilerinin imam hatip liselerinden beklentilerine ayrıntılı olarak yer vermiştir. Bu bağlamda, kararda da ifade edildiği gibi bu okulların din adamı ihtiyacıyla orantılı olarak az sayıda var olan meslek liselerinden öte, genel nitelikli ortaöğretim kurumlarına dönüştüğü görülmektedir. İslam dinine göre imam veya hatip olmaları mümkün olmayan kız öğrencilerin bu okullara alınması da bu durumu kanıtlar niteliktedir. Bu okulların İslam dininin yalnızca belli bir mezhebini esas alarak din adamı yetiştirmesi de laiklik ilkesine ve inanç özgürlüğüne aykırı bir durum oluşturmaktadır. Bu söylenenler bağlamında İmam hatip liseleri sorununun, laik öğretim birliğinin bozulması ve demokratikleşme açısından özellikle önem taşıdığı görülmektedir ve bu okulların ihtiyaçla orantılı olarak din adamı yetiştirmeye yönelik meslek okulları şeklinde yeniden düzenlenmesi ve kız öğrencilerin bu okullara kabul edilmemeleri gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Anayurt, Ömer: **Avrupa İnsan Hakları Hukukunda Kişisel Başvuru Yolu**, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2004.
- Bozan, İrfan: **Devlet ile Toplum Arasında Bir Okul: İmam Hatip Liseleri-Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı**, İstanbul, TESEV Yayınları, 2007.
- Charrier, Jean-Loup: **Code de la Convention Européenne des Droits de l'Homme**, Paris, Lexis Nexis, 2005.
- De Salvia, Michele: **Compendium de la CEDH (Les Principes Directeurs de la Jurisprudence Relative à la Convention Européenne des Droits de l'Homme Vol. I, Jurisprudence 1960 à 2002)**, Strasbourg, N.P. Engel, 2003.
- Gemalmaz, Mehmet Semih: **Türk Kıyafet Hukuku ve Türban, Tarihçe-İdeoloji-Mevzuat-İçtihat-Siyaset**, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2005.

- İnsan Hakları Belgeleri Cilt I**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2003.
- Gözübüyük, A. Şeref-Gölcüklü, Feyyaz: **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İnceleme ve Yargılama Yöntemi**, 7. bs., Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, 2007.
- Gündem, Mehmet: “İmam Hatip Liselerinin Dünü Bugünü Yarını Yazı Dizisi 1 - İlahiyat Değil, Hukuk İstiyorlar”, **Milliyet Gazetesi**, 02.05.2004, (Çevrimiçi) <http://www.milliyet.com.tr>, Son Yararlanma Tarihi: 20.06.2011.
- Leach, Philip: **Taking a Case to the European Court of Human Rights**, New York, Oxford University Press, 2005.
- Tanör, Bülent: **Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu**, 3. bs., İstanbul, BDS Yayınları, 1994.
- “İnanç ve Din Özgürlüğü,” **İnsan Hakları**, Editör: Korkut Tankuter, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 98-105.
- Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri**, TÜSİAD, (Çevrimiçi) <http://www.tusiad.org/bilgi-merkezi/raporlar/turkiyede-demokratikleşme-perspektifleri/>, s. 108, Son Yararlanma Tarihi: 22.06.2011.
- Ovey, Clare-White, Robin: **The European Convention on Human Rights**, New York, Oxford University Press, 2006.
- Öktem, Akif Emre: **Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü**, İstanbul, Liberte Yayınları, 2002.
- Özenç, Berke: **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İnanç Özgürlüğü**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006.
- Reed, Howard A.: “**Turkey's New Imam-Hatip Schools**”, *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 4, Issue 2/3, 1955, s. 150-163.
- Renucci, Jean-François: **Traité de Droit Européen des Droits de l'Homme**, Paris, L.G.D.J., 2007.
- Sudre, Frédéric: **La Convention Européenne des Droits de l'Homme**, Paris, PUF, 7ème édition, 2008.
- Sudre, Frédéric vd: **Les Grands Arrêts de la Cour Européenne des Droits de l'Homme**, Paris, PUF, 2009.
- Tezcan, Durmuş-Erdem, Mustafa Ruhan- Sancakdar, Oğuz: **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu**, 2. bs., Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2004.
- Türmen, Rıza: “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Laiklik ve Demokrasi,” **Ali Ülkü Azrak 75. Yaş Armağanı**, Yayına Hazırlayanlar: Şebnem Sayhan-Yücel Karlıklı, İstanbul, Çizgi Basım Yayın, 2008, s. 417-423.
- Van Dijk, Pieter vd: **Theory and Practice of the European Convention on Human Rights**, Oxford, Intersentia, 2006.
- Waxman, Dov: “**Islam and Turkish National Identity: A Reappraisal**”, *The Turkish Yearbook of Relations*, Vol: XXX., 2000, s. 1-22.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin 24.01.2006 Tarihli Köse ve Diğer 93 Başvurucu Kararının Türkçe Çevirisi: Çeviren: Aslı Topukcu, **Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2010/2, İstanbul, 2010, s. 201-220.